

Thomas H. von der Dunk

Een Hollandse Tempel van Salomo

De maquette voor een nooit gebouwde koepelkerk in Amsterdam

WalburgPers

Een Hollandse Tempel van Salomo

Thomas H. von der Dunk

*Een Hollandse
Tempel van Salomo*

De maquette voor een nooit gebouwde koepelkerk in Amsterdam

WalburgPers

WALBURGPERS

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van

Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Holland
Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel

Afbeelding omslag

Afkomstig uit de platenatlas *Nieuw Desseyn tot een Seer Groote, Stercke, en om te hooren, heel bequame Coupel-Kerck met een hooge Tooren daer midden uyt rysende*, exemplaar Stadsarchief Amsterdam.

Herkomst afbeeldingen fotokatern

Eigen foto's auteur: 32, 36-38
Koninklijke Bibliotheek Den Haag: 30
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed Amersfoort: 27, 34, 39, 40
RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag: 2
Stadsarchief Amsterdam: 1, 7-26
Stadsarchief Haarlem: 41
Universiteitsbibliotheek Amsterdam: 6

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp binnenwerk

Daniëlle Balk, Studio VER VANDAAN, Apeldoorn

© 2020 Thomas von der Dunk, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2020 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494381

NUR 648

INHOUD

Voorwoord	9
Een buitengewoon ambitieus project	11
Listings levensloop	13
Listings kapproject voor het Stadhuis	15
Bemoeienis met de Muider Zeedijk	18
Het platenalbum van het koepelkerkproject	21
Opzet en wording van het koepelkerkproject	25
Het koepelkerkproject in het kader van de stadsuitleg	29
Het project van Dirk Truer uit 1736	33
De Marekerk in Leiden en andere voorbeelden	35
De salomonisch uitzwenkende steunberen	39
De Aakerktoren: een verre noordelijke parallel	43
Epiloog	45
Noten	47
Bijlagen	66
Gebouwenregister	78
Personenregister	79
Afbeeldingen	81

1. Gezicht op de Botermarkt naar het oosten met de Boterwaag en de door Listingh ontworpen koepelkerk. Gravure van Daniel Stoopendaal, uit: *Niew Desseyn tot een Seer Grootte, Stercke, en om te hooren, heel bequame Coupel-Kerck met een hooge Tooren*, ca. 1689/1695.

*Uytsteekende Architect! wat brengt ge ons hier te vooren?
Wat zien we? zeg, wat is 't, een kerk? of is 't een Tooren?
Met voordacht sloot men eer den Tooren uit de Kerk;
Nu drukt een zwaare kap en spits 't benedenwerk.
Of heeft uw trots Gevaart dees Bouwvond in 't byzonder?
En roemt zich daarom ook het achtste Waerelds Wonder?
Maar, zoo men 't zeggen dorst, uyt ernst of om de klucht,
Wat bykt dit Kerkmodel? een schoone Vogelvlucht.*

L.B. [=Laurens Bake]

Bron: 'Op het model van de Tooren-kerk. Gesteld door Mr. Klaas', uit: *Nederduitse en Latynse Keurdigten. By een verzamelt door de Liefhebberen der Oude Hollandse Vryheit*, deel I Rotterdam: By Pieter van der Goes, 1710.

VOORWOORD

Dit is het derde boekje van mijn hand over een bijzonder ontwerp voor een kerk dat nooit is uitgevoerd. Bij de Walburg Pers verscheen eerder reeds in 2001 *Een Pantheon voor Apeldoorn*, over een zeer uniek project voor een koepelkerk voor katholieken en protestanten tezamen voor de deuren van Paleis Het Loo in opdracht van koning Lodewijk Napoleon. In 2003 volgde daarop *Een Kathedraal voor Amsterdam*, over een tot voor kort eveneens volstrekt onbekend bouwplan uit de tijd van koning Willem I.

In beide gevallen waren het de gewijzigde politieke omstandigheden die realisatie verhinderden: de simultaankerk in Apeldoorn kwam er nooit omdat de desbetreffende monarch kort daarop zijn hele land verloor, als gevolg van de Franse inlijving in 1810; de kathedraal in Amsterdam nooit omdat de desbetreffende monarch kort daarop zijn halve land verloor, als gevolg van de Belgische afscheiding in 1830. Die ontnam aan de hele onderneming, onderdeel van een met het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk vijftien jaar eerder noodzakelijk geworden herziening van de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk, in Haagse ogen veel van haar urgentie.

Het project dat hier centraal staat onderscheidt zich daarmee van de beide andere in drieërlei opzicht. Ten eerste beschikken wij niet alleen over ontwerptekeningen, die bovendien indertijd – anders dan die voor pantheon en kathedraal – werden gepubliceerd, maar ook over een houten maquette uit de ontwerptijd. Ten tweede is dientengevolge in dit geval het bestaan van dit project ook al heel lang bekend. En ten derde ging het hier, opnieuw anders dan bij de andere twee, niet om een overheidsopdracht, maar om een particulier initiatief van een Amsterdamse notaris, Nicolaas Listingh, uit het eind van de zeventiende eeuw, die daarvoor bij de autoriteiten geen gehoor vond. Zelf weet hij dat aan machinaties vanuit een jaloerse bouwwereld, de bouwwereld zelf weet dat aan de gebrekkige bouwkundige kwaliteit van het plan, in haar ogen afkomstig van een zeurderige dilettant.

Dat had nóg een consequentie: waar de autoriteiten in het geval van pantheon en kathedraal vanwege de kerkpolitieke gevoeligheid – een oecumenisch concept respectievelijk triomfantelijk katholiek ‘machtsvertoon’ in calvinistisch Nederland – met de eigen plannen zo discreet mogelijk omgingen, zocht Listingh juist de publiciteit. Met zijn imposante foliant met de gravures van zijn ontwerp en met zijn niet minder imposante maquette, die nog steeds in de Amsterdamse Oude Kerk te bewonderen valt, wist hij indertijd ook zeker de aandacht van de burgemeesters als potentiële opdrachtgevers te trekken, zij het zonder het gewenste resultaat.

De auteur, mei 2020

EEN BUITENGEWOON AMBITIEUS PROJECT

In de Hamburgerkapel van de Oude Kerk bevindt zich een enorme eikenhouten maquette voor een grote vrijstaande protestantse polygonale koepelkerk, die meer dan driehonderd jaar geleden op de Botermarkt – voordien bekend als het Reguliersplein, thans als het Rembrandtplein – had moeten verrijzen. Al heel lang staat het model in de kerk opgesteld, zij het tot voor kort niet in de Hamburgerkapel, maar in de St. Joriskapel. Het vormt een herinnering aan de grootse bouwplannen waartoe de, op dat moment al weer enigszins tot een halt gekomen, onstuimige bevolkingsgroei van Amsterdam nog op het eind van de zeventiende eeuw sommige visionaire geesten inspireerde.¹

Afb. 27

Het rond 1700 geconstrueerde gevaarte heeft een doorsnede van bijna drie, en een hoogte van ongeveer vijf meter, en kan in diverse onderdelen uit elkaar worden genomen. Op grond van de geschatte schaal van het model – 1 op 18 – zou de nieuwe kerk, als het project was gerealiseerd, bij een doorsnede van 52 meter dus zo'n 90 meter hoog en daarmee met afstand de meest imposante koepelkerk van de Republiek zijn geworden. De Ronde Lutherse Kerk (1668-1671) van Adriaan Dortsman (1635-1682) reikt tot ruim 48 meter, de grootste gerealiseerde Nederlandse koepelkerk, de Leidse Marekerk (1639-1649) van stadsbouwmeester Arent van 's-Gravesande (1610?-1662), die min of meer als belangrijkste inspiratiebron mag gelden, tot 55 meter.

Afb. 16

Afb. 30

Als ontwerper van deze koepelkerk voor de Botermarkt staat de Amsterdamse advocaat en notaris Nicolaas Listingh (1630-1705) bekend, van 1663 tot zijn dood kerkmeester van de Oude Kerk,² die al eerder blijkt had gegeven van een grote interesse voor de bouwkunst.³ De constructie van de maquette hield verband met de door Listingh aan burgemeesters opgedragen publicatie van een in totaal uit zestien plano-platen plus titelblad bestaande prentenreeks, *Nieuw Desseyn tot een Seer Grootte, Stercke, en om te hooren, heel bequame Coupel-Kerck met een hooge Tooren daer midden uyt rysende; gansch dienstig- en gevoeg-lyck te plaatsen op de Booter-Marckt; ontworpen door ordre, en vertoont, soo van Hout als in Prent, tot Glorie en Roem van de Eedele Groot Achtbare Heeren, de Heeren Burgermeesteren en Regeerders deser Stadt Amsterdam, de selve doende bouwen. Alles met onvermoeyden yver en langduyrigen arbejd uytgevonden, en, daar toe, in staat gebragt, door Mr. Nicolaas Listingh Advt.*, die tussen 1689 en 1695 wordt gedateerd.⁴ Inzake het exacte aantal bladen vindt men overigens in de literatuur verschillende opgaven; daarover hieronder meer. Twee complete – tezamen met enige andere in verband met Listinghs project vervaardigde bouwtekeningen in een foliant ingebonden – sets zijn bewaard in het Stadsarchief; een aantal losse platen bevindt zich ook in de prentencollectie van het Rijksmuseum.⁵

Afb. 2

Afb. 7-13

Voor zover bekend, dateert de eerste vermelding van het schaalmodel uit 1729; Isaak le Long noemt het in zijn in dat jaar verschenen *Historische Beschryvinge van de Reformatie der Stadt Amsterdam*, inclusief de auctor intellectualis – die hij als 'een ongemeen groot liefhebber van de Bouwkunde' betitelde – en met als locatie reeds de Oude Kerk. Als

vervaardiger van de gravures vindt men hier een Stoopendaal opgevoerd (de plaats van de voornaam is opengelaten), waarmee vermoedelijk Daniel Stoopendaal (1672-1726) is bedoeld.⁶ Van de – volgens de Le Long in totaal zeventien – ‘konstige Plaatens is my de voornaamte by geluk in handen gekomen, terwyle dezelve reets na haaren ondergang helde; verbeeldende dese Coupel-Kerk in syn geheel; beneffens den gantschen Bootermarkt, vol gewoel, gelyk die gemeenlyk op de Markt-daagen gesien werdt; als meede alle de omleggende Huysen, seer naauwkeurig en niet min konstig na ’t leven verbeeldt: gelyk de Leeser in de nevensgaande Printverbeeldinge kan beschouwen.’⁷

Ook in de 1765 bij Jacobus Kok verschenen *Chronyk van Amsterdam* en in Wagenaars uit het zelfde jaar daterende stadsgeschiedenis ontbreekt het model in de Oude Kerk niet, gepaard aan een vermelding van de zeventien prenten tellende platenatlas;⁸ volgens het eerste werk was er op dat moment ook nog een deel van de door Stoopendaal vervaardigde prenten in omloop. Het houten gevaarte bevond zich ook in Wagenaars dagen al in de St. Joriskapel.⁹

Christiaan Kramm vulde in zijn biografisch woordenboek van kunstenaars in 1860 zelfs vrijwel het hele lemma over Listingh met dit kerkproject: iets anders relevant wist hij over de advocaat feitelijk niet te melden.¹⁰ Het model was intussen overigens – al in 1808 – verhuisd van de Oude Kerk naar de Nieuwe Kerk, waar het op het oostelijk portaal van de Metselaarskapel een plaatsje vond; rond 1960, tijdens de restauratie van de Nieuwe Kerk, is het weer naar zijn oude stek in de Oude Kerk teruggekeerd.¹¹

Georg Galland is dan in 1890 de eerste kunsthistoricus die het koepelkerkproject in een wetenschappelijk overzicht van de Nederlandse bouwkunst terloops opvoert.¹² Na hem besteedden pas weer in 1929 Ozinga en Plantenga beiden aandacht aan het model.¹³ Daarna werd het opnieuw lang stil, tot Kuyper in 1980 het project andermaal te berde bracht,¹⁴ en het model in 1983 ook vanzelfsprekend een plaatsje kreeg op de tentoonstelling ‘Het kleine Bouwen’ in het Centraal Museum van Utrecht en in de bijbehorende catalogus.¹⁵ In 1999 gebeurde dat in een veel breder, internationaal verband opnieuw.¹⁶ Inmiddels is het tijd voor een samenvattende studie over Listinghs geesteskind, met nieuwe bevindingen.

LISTINGHS LEVENSLLOOP

Afb. 2

Nicolaas Listingh werd op 21 juli 1630 in de Nieuwe Kerk gedoopt als zoon van de in Nichtevecht geboren kruidenier Willem Claesz Listingh en de Amsterdamse makelaarsdochter Anneke de Koningh.¹⁷ Zijn vader, tot zijn overlijden in 1662 woonachtig in de Langebrugsteeg 11, vanwaaruit hij al in 1629 was getrouwd, bezat een zeer winstgevende zaak. Hij kon derhalve zijn zoon, die na de vroege dood van zijn jongere broer Jacob als enige erfgenaam overbleef, een groot fortuin nalaten, wat deze bij het uitoefenen van zijn architectonische liefhebberij later ongetwijfeld goed van pas is gekomen: Listingh kon de publiciteit voor zijn projecten uit eigen zak betalen.¹⁸

Listingh werd al in 1653, dus nog amper drieëntwintig jaar oud, benoemd tot notaris. In die hoedanigheid kreeg hij, nog werkend vanuit zijn ouderlijk huis, grote bekendheid als de vertegenwoordiger van Rembrandt, die zich na zijn faillissement in 1658 bij hem vervoegde en hem vijf jaar trouw blijven zou;¹⁹ Listingh heeft langs notariële weg bij heel wat van Rembrandts familiale en zakelijke problemen de helpende hand geboden.²⁰ Zo was Listingh betrokken bij de betaling van de Nachtwacht door de leden van de daarop afgebeelde compagnie.²¹ Later, in 1672, zou hij als arbiter fungeren bij een auteursrechtelijk conflict tussen de gebroeders-uitvinders Jan en Nicolaas van der Heyden aangaande hun fameuze brandspuit.²² Daarnaast moet Listingh vervolgens ook rechten hebben gestudeerd; op 2 oktober 1660 werd hij althans onder de titel van Jur. Cand. ingeschreven als student in het Album Academicum in Leiden.²³ Nog geen drie maanden later was de doktersgraad binnen, op basis van een 12 pagina's met 22 stellingen omvattend minuscuul geschriftje.²⁴ Aansluitend werd hij naast notaris ook advocaat, een beroep dat hij de rest van zijn leven zou blijven uitoefenen, ook nadat hij in of kort na 1683 het notariaat aan de wilgen gehangen had.²⁵ Maar nog op 8 juli 1692 zou hij door de magistraat worden betaald voor het opstellen van een nieuw reglement voor notarissen.²⁶

In 1663 werd Listingh kerkmeester van de Oude Kerk, wat hij uiteindelijk tweeënveertig jaar zou blijven; ofschoon bij zijn aantreden de jongste van alle vier kerkmeesters, zou hij van dit kwartet, dat over het wel en wee van het kerkgebouw moest waken, al snel de belangrijkste en meest actieve worden.²⁷ Listingh zal in die hoedanigheid in 1668 de drijvende kracht zijn geweest achter de aankoop van een geschilderd interieurgezicht van de Oude Kerk van de hand van Emanuel de Witte dat in de kerkmeesterskamer kwam te hangen.²⁸ Ook liet hij door de Amsterdamse bouwmeester Justus Vingboons (1620/21-1698) de kerk opmeten,²⁹ waarna Vingboons in 1682-1683 een gekleurde gravure van het inwendige van de kerk met de kap maakte, die door Listingh aan burgemeester annex oud-kerkmeester Jan Hudde werd opgedragen om hem gunstig te stemmen met het oog op een subsidieaanvraag bij de stadsregering voor de vergroting van het orgel.³⁰ Op 5 april 1701 kreeg Listingh in zijn functie van kerkmeester van de Oude Kerk inderdaad